

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

ریخت شناسی طوطی نامه

استاد راهنما

خانم دکتر سهیلا صلاحی مقدم

استاد مشاور

خانم دکتر فریده حقیبین

استادان داور :

آقای دکتر بیگدلی - آقای دکتر علامی مهماندوستی

دانشجو

معصومه سیار

تاریخ دفاع : ۱۳۸۸/۱۲/۲۲

ساعت : ۱۷-۱۵

تقدیم به ستاره‌های درخشان زندگی‌ام

به مادرم، گنجینه‌ی مهر و از خودگذشتگی که در همه‌ی شرایط با آغوش باز پذیرایم بوده
است

و پدرم، بزرگترین تکیه‌گاهم که پیوسته با قلبی سرشار از عطوفت، مرا توان تحصیل بخشیده
است.

سپاس و آفرین، ایزد جهان آفرین راست

نفس می‌نیارم زد از شکر دوست   که شکری ندانم که در خورد اوست
چو آید به کوشیدن خیر پیش   به توفیق حق دان، نه از سعی خویش

تشکر و قدردانی من نثار استادان بزرگوارم خانم دکتر صلاحی مقدم و خانم دکتر حق‌بین
که با حمایت‌های عالمانه و دلسوزی‌های بی دریغ خود، مرا در این راه خطیر یاری نمودند.
و همچنین نهایت سپاس و احترام من نثار استادان گرامی، آقای دکتر بیگدلی و آقای دکتر
علامی مهماندوستی که قبول زحمت نمودند و وقت گران‌بهای خود را صرف مطالعه و داوری
این پایان‌نامه کردند.

در این‌جا بر خود لازم می‌بینم که از زحمات و آموزه‌های آقای دکتر شهبازی و همچنین
خانم دکتر خدیش نیز قدردانی کنم.

چکیده

عنوان پایان نامه‌ی حاضر، **ریخت‌شناسی طوطی‌نامه** است. طوطی‌نامه یکی از آثار قابل توجه ادبیات داستانی ماست که متأسفانه به ابعاد و ویژگی‌های هنری آن توجه کافی نشده است. ضرورت شناخت بهتر ساختار روایت این داستان‌های کهن، نگارنده را بر آن داشت تا با هدف ارزیابی کارآیی و قابلیت الگوی ریخت‌شناسانه‌ی ولادیمیر پراپ، محقق روسی، قصه‌های طوطی‌نامه را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. این پژوهش شامل چهار فصل است که در آن ابتدا به تبیین مفهوم قصه (یا داستان)‌های عامیانه، انواع و خاستگاه آن‌ها و نیز معرفی قصه‌های طوطی‌نامه، ویژگی‌ها و شیوه‌ی روایت داستان‌ها و سپس در فصل دوم به معرفی مکتب‌های صورت‌گرایی و ساخت‌گرایی، شیوه‌ی پراپ و ارتباط آن با رویکرد روایت‌شناسی پرداخته شده است. در فصل سوم، ساختار قصه‌ها به طور دقیق مورد تجزیه و تحلیل ریخت‌شناسی قرار گرفته‌اند و در آخر این فصل، جدول‌ها و نمودارهایی نیز ارائه شده است. نتایج مهم این پژوهش عبارتند از:

۱- دستیابی به ساختاری مشابه در قصه‌های طوطی‌نامه علیرغم ظاهر متفاوتشان

۲- وجود چهار نوع وضعیت آغازین

۳- قابلیت کاهش کارکردهای پیشنهادی پراپ و نیز افزودن کارکردهای جدید

۴- دستیابی به الگوهای ساختاری و روایی جدید در مورد داستان‌های با موضوع محوری **خیانت**. این نوع داستان‌ها به دلیل داشتن برخی کارکردها و شخصیت‌های خاص و نیز موقعیت پایانی متفاوت، الگوهای خاص خود را دارند که بر اساس آن‌ها می‌توان الگوهایی غیر از الگوهای پیشنهادی پراپ به دست آورد.

کلید واژه‌ها: قصه، طوطی‌نامه، پراپ، ریخت‌شناسی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات

مقدمه .....

۱.

اهداف پژوهش و ضرورت آن

۷.....

فرضیات پژوهش

۸.....

پیشینه‌ی پژوهش

۸.....

قصه، داستان،

حکایت..... ۱۱.....

داستان‌های عامیانه.

..... ۱۵.....

منشأ و خاستگاه

..... ۱۶.....

اهمیت

.....

..... ۱۸...

عناصر مهم

..... ۱۹.....

انواع

.....

..... ۲۰.....

ویژگی‌ها

.....

..... ۲۲

سبک داستان‌های هندی

..... ۲۳.....

ضیاء الدین نخشی

..... ۲۶.....

آثار

.....

..... ۲۷.....

معرفی طوطی نامه

۲۸.....

ویژگی های عمده

۳۳.....

شیوهی روایت داستانها

۳۷.....

فصل دوم: مبانی نظری

صورتگرایی

.....

۴۴

تأثیر زبان شناسی بر مطالعات صورتگرایی

۴۷.....

شیوهی همزمانی و درزمانی

۴۸.....

محور همنشینی و جانشینی

۴۹.....

ساختگرایی

۵۰.....

هدف ساختگرایی

۵۲.....

روایت

.....
۵۳..

روایت‌شناسی

۵۴.....

رابطه‌ی ساختارگرایی و روایت‌شناسی

۵۶.....

ولادیمیر پراپ

۵۷.....

پراپ و روایت

۵۸.....

قصه و طرح

۶۰.....

آسیب‌شناسی رده‌بندی‌های قبل از پراپ

۶۲.....

روش پراپ (ریخت‌شناسی)

۶۴.....

کارکردها

۶۹.....

حوزه‌های کنش

۷۱.....

توزیع کارکردها در میان اشخاص قصه

۷۲.....

راه‌های ترکیب قصه

۷۴.....

تأثیرگذاری شیوه‌ی پراپ

۷۷.....

تودوروف

.....

۷۸.

برمون

.....

۸۰.....

گرماس

.....

۸۱....

فصل سوم: ریخت‌شناسی قصه‌های طوطی نامه

کاهش کارکردهای پراپ

۸۴.....

وضعیت آغازین

۸۵.....

شرارت

.....

۸۶....

نیاز

.....

۸۷.....

نقض نهی

.....
۸۹

آزمون

.....
۹۰.....

برخور با یاریگر و دریافت عامل جادویی

۹۱.....

شیوه‌های به دست آوردن

۹۲.....

کار دشوار و انجام آن

۹۴.....

فریبکاری و همدستی

۹۵.....

موقعیت پایانی

۹۷.....

نتیجه‌ی شرارت

۹۷.....

نتیجه‌ی نیاز

۹۹.....

نتیجه‌ی نقض نهی

۹۹.....

نتیجه‌ی آزمون

۱۰۰.....

توالی کارکردها

۱۰۰.....

سایر کارکردها

۱۰۲.....

توزیع کارکردها میان اشخاص قصه

۱۰۴.....

شخصیت‌ها

۱۰۸.....

صفات

.....

۱۱۰

حرکت در داستان‌ها

۱۱۲.....

انواع حرکت

۱۱۳.....

الگوهای استخراج شده

۱۲۰.....

الگوی شرارت

۱۲۱.....

الگوی کمبود و نیاز

۱۲۳.....

الگوی نقض نهی

۱۲۵.....

الگوی آزمون

۱۲۵.....

الگوهای ترکیبی

۱۲۶.....

جدولها و نمودارها

۱۲۸.....

فصل چهارم: نتیجه گیری

۱۳۸.....

پی نوشت (خلاصه‌ی قصه‌ها)

۱۴۴.....

فهرست منابع و مآخذ

۱۸۴.....

مقدمه

قصه، در جهان به ویژه در ایران، از مهم‌ترین و کهن‌ترین نمونه‌های ادبیات داستانی به شمار می‌رود. یکی از جلوه‌های حیات بشر، حیات فکری و فرهنگی، و یکی از مظاهر زندگی فرهنگی او ساختن و گفتن قصه است که آغازی برای آن شناخته نیست. قصه و داستان به عنوان بخشی از ادبیات و هنر، از قدیم‌ترین میراث‌های فرهنگی بشر و آینه‌ی تمام‌نمای روحیات بشر در هر قوم و ملت است.

بررسی قصه‌های هر قوم، کلیدی است برای رسیدن به پاسخ این سؤال که قوم موردنظر چه کرده است و چه اندیشیده است و چه می‌خواهد. در مطالعه‌ی قصه‌های عامیانه، بیشتر به خاستگاه و چگونگی گسترش مواد، اهمیت داده شده است تا ساختار آن‌ها.

برادران گریم - ویلهلم و یاکوب - (Jacob and Wilhelm Grim) نخستین دانشمندانی بودند که قصه‌های عامیانه‌ی آلمانی را گردآوری و منتشر کردند. آن‌ها قصه‌های عامیانه را بازمانده‌ی اسطوره‌های کهن می‌دانستند و معتقد بودند که می‌توان اساطیر خدایان و پهلوانان قدیم را از روی این قصه‌ها، بازسازی کرد.

تئودور بنفی (Theodor Benfey) (۱۸۰۹-۱۸۸۱) که زبان سانسکریت را خوب می‌دانست، **پانچاتنتر** (Panchatantra) را مورد بررسی قرار داد؛ به زبان آلمانی ترجمه کرد و مقدمه‌ای ششصد صفحه‌ای بر آن نوشت. در این مقدمه، بنفی تمام گونه‌ها و تحریرهای مختلف قصه‌های پانچاتنتر را تجزیه و تحلیل نمود و به استثنای قصه‌های حیوانات مأخوذ از اصل یونانی، سرمنشأ همه‌ی قصه‌های جادویی و پریان را به ادبیات تعلیمی هندی - بودایی بازبرد. بنابر نظر او، این قصه‌ها در نتیجه‌ی غلبه‌ی مسلمانان بر اسپانیا و آمد و شد تاجران سواحل شرقی، مدیترانه، بیزانس و همچنین از طریق حمله‌ی مغول‌ها به اروپای شرقی و از آن‌جا به همه‌ی سرزمین‌های غربی راه یافتند.

ژوزف بدیه (Joseph Bedier) دانشمند فرانسوی، در تحقیقات خود به این نتیجه رسید که مشابهت میان قصه‌ها تنها در مشخصه‌های کلی است؛ و بر این رأی شد که قصه‌ها سرمنشأ و خاستگاه‌های متعدد دارند. عده‌ای نیز برخلاف نظر او، معتقد بودند که قصه‌های عامیانه، خاستگاه واحدی دارند.

ولادیمیر پراپ (Vladimir Propp)، از زبان‌شناسان و محققان صورتگرای روس، نخستین کسی بود که با رویکردی مبتنی بر ریخت‌شناسی، به تحلیل و بررسی قصه‌های پریان روس پرداخت.

واژه‌ی **ریخت‌شناسی (Morphology)** از اصطلاحات زیست‌شناسی، و دانشی است که از ساختمان و شکل ظاهری موجودات زنده و غیرزنده بحث می‌کند و به طور کلی، تحقیق در اشکال ظاهری موجودات است.

نظر پراپ این بود که صور و اشکال قصه را نیز می‌شود با همان دقتی مطالعه کرد که درخور هریک از صورت بندی‌های آلی است.

پراپ در بررسی قصه‌های پریان روس و استخراج الگوهای حاکم بر آن‌ها، به این نتیجه رسید که قصه‌های پریان، به رغم تکثر و تنوع ظاهری، از نظر انواع قهرمانان و عملکرد آن‌ها، دارای نوعی وحدت و همانندی هستند؛ به عبارت دیگر، اگرچه شخصیت‌های قصه‌ها مختلفند، اما کارهایی که انجام می‌دهند، محدود است و از شمار معینی تجاوز نمی‌کند.

به همین دلیل، کتاب **ریخت‌شناسی قصه‌های پریان** او، نقطه‌ی عطفی در عرصه‌ی تحلیل و بررسی داستان و شکل‌گیری روایت‌شناسی نوین به شمار می‌رود. اهمیت تحقیقات پراپ به گونه‌ای است که یاکوبسن معتقد بود روایت‌شناسی، با این اثر شروع شده است.

وی واحد سازنده‌ی روایت را **کارکرد (Function)** نامید. کارکرد، عمل شخصیتی از اشخاص قصه است که از نقطه نظر اهمیتی که در جریان عملیات قصه دارد، تعریف می‌شود.

طبق روش پراپ، یک داستان، نه بر پایه‌ی درون مایه یا عناصر آن، بلکه عمدتاً براساس کنش شخصیت‌ها و چگونگی رابطه‌ی متقابل آن‌ها، چگونگی عملکرد و تکرار کنش‌ها بررسی می‌شود.

تجزیه و تحلیل پراپ، با این‌که بر پایه‌ی قصه‌های روسی انجام گرفته است، چون بیشتر قصه‌های مورد تحلیل او، جزو تیپ‌های قصه در سطح بین‌المللی است، با اختلافاتی جزئی، تقریباً درباره‌ی همه‌ی قصه‌های عامیانه‌ی هند و اروپایی صادق است.

این پژوهش، با الهام از الگوی ساختارگرایانه‌ی پراپ، برای نخستین بار قصه‌های طوطی‌نامه را از منظر ریخت‌شناسی، مورد تحلیل و بررسی قرار داده است.

طوطی‌نامه یکی از آثار قابل توجه ادبیات داستانی ماست که متأسفانه، به ابعاد و ویژگی‌های هنری آن توجه کافی نشده است. این کتاب، تألیف ضیاء الدین نخشبی (سال ۷۳۰ ه.ق) اصل آن هندی است و از کتاب **سوکه سپتاتی (Suka Saptati)**؛ یعنی هفتاد طوطی گرفته شده و در دوره‌ی ساسانیان از سانسکریت به پهلوی برگردانده شده است.

موضوع طوطی‌نامه این است که بازرگانی به تجارت می‌رود و زن جوانش در غیاب او به فکر مرادده با امیرزاده‌ای می‌افتد؛ طوطی (به عنوان راوی داستان‌ها) با بیان قصه‌هایی که حاوی پند و اندرزند، او را به مدت پنجاه و دو شب سرگرم می‌کند و سرانجام، در شب آخر، بازرگان برمی‌گردد و زن را می‌کشد. در واقع، این کتاب، به سبک و سیاق هزار و یک شب و به شیوه‌ی بیان داستان در داستان نوشته شده است. بررسی و تجزیه و تحلیل ساختار این داستان‌های کهن، ضمن این‌که به شناخت بهتر آثار کمک می‌کند، طرز تلقی داستان‌پردازان سنتی را از نوع خاص روایت (داستان در داستان) نیز نشان می‌دهد.

بنابراین، فصل اول این پژوهش، حاصل مطالعه‌ی دقیق و گسترده‌ای در زمینه‌ی قصه‌های عامیانه، تعریف قصه، حکایت و داستان و ویژگی‌های هرکدام و معرفی طوطی نامه و سبک روایت و قصه‌گویی آن و نیز سیری در احوال و آثار ضیاءالدین نخشی است.

روی دیگر کار؛ یعنی ریخت‌شناسی، ریشه در جنبش صورت‌گرایی و اندیشه‌های ساخت-گرایان دارد و از آن‌جا که ریخت‌شناسی، شیوه‌ای همزمانی و توصیفی است و در محدوده‌ی کار زبان‌شناسان و ساختارگرایان می‌گنجد و از طرفی، روش پراپ، به نوعی آغازگر تحقیقات وسیع روایت‌شناسی بوده است، بنابراین سعی شده است در فصل دوم، بخشی در باب زبان‌شناسی و نظریات سوسور (به طور مجمل) و بخش مختصری هم در باب روایت، و سرانجام شیوه‌ی عملی پراپ، تهیه و تدوین شود.

در فصل سوم، ریخت‌شناسی قصه‌های طوطی‌نامه که بخش تحلیلی این پژوهش است، سعی شده است با اعمال شیوه‌ی پراپ، داستان‌ها تجزیه و تحلیل شوند.

لازم است در این‌جا، توضیحاتی چند، در باب فصل تحلیل، داده شود.

در قصه‌های مورد بررسی پراپ، شخصیت اصلی؛ یعنی همان قهرمان قصه، شخصیتی است مثبت، که برای رفع نیاز و کمبود خود و یا رفع مشکلی که از جانب شریر ایجاد می‌شود، تلاش می‌کند و سرانجام، نیاز او التیام می‌یابد و یا شریر را شکست می‌دهد. این فرآیند، در برخی از قصه‌های طوطی‌نامه نیز صادق است؛ اما از آن‌جا که این کتاب در زمره‌ی کتاب‌های زن ستیز بوده و حول مکر و خیانت زنان می‌گردد، شخصیت اصلی برخی قصه‌ها، زن خیانت‌کاری است که ویژگی‌های یک قهرمان مثبت را ندارد، هرچند طبق نظر کادن «قهرمان، در حقیقت، شخصیت مرد یا زن اصلی در اثر ادبی است و در نقد ادبی، اصطلاح قهرمان صرفاً دربرگیرنده‌ی معنای فضیلت و افتخار نیست؛ بلکه مردی شرور و یا زنی بدکار نیز ممکن است شخصیت اصلی و قهرمان اثر ادبی باشد» (کادن، ۱۹۹۲: ۴۰۶).

با این حال، با صلاحدید استادان راهنما و مشاور، شخصیت زن خیانت‌کار این‌گونه قصه‌ها، شخصیتی شریر به حساب آورده شد نه قهرمان.

نکته‌ی دیگر در ارتباط با همین نوع قصه‌ها، این است که یاریگری به شخصیت اصلی (معمولاً زن شرور) را از نوع یاریگری منفی دانسته و با علامت (-D) یا (-D-F) نشان داده شده است. در ضمن، تعداد اندکی از قصه‌های طوطی‌نامه با عنصر نقض نهی و همچنین با آزمودن قهرمان شروع می‌شوند که آن‌ها، جزء صحنه‌های آغازین جداگانه‌ای در نظر گرفته شده‌اند. پراپ در بررسی قصه‌های روسی، به سی و یک کارکرد ثابت دست یافت که به گفته‌ی وی ممکن است همه‌ی این سی و یک کارکرد، به طور کامل در یک قصه نیابند؛ یا به عبارتی، فقط برخی از این کارکردها در قصه وجود داشته باشند، ولیکن با همان توالی و نظمی که پراپ به آن دست یافت، می‌آیند.

مسلماً همه‌ی این کارکردها در قصه‌های طوطی‌نامه، حضور ندارند. به علاوه، برخی از کارکردها بسیار کم، و به ندرت در قصه‌ها دیده می‌شوند که از آوردن آن‌ها در الگوی کارکردی هر قصه صرف نظر شده است؛ زیرا حضور این کارکردها در الگوها، منجر به بی‌نظمی و عدم موفقیت در استخراج الگوهای ثابت و منظم می‌شد.

نکته‌ی دیگر این است که داستان شب چهاردهم که گفتگویی بین طوطی و خجسته در باب موسیقی است و داستان شب بیستم و نیز برخی حکایات بسیار کوتاه حکیمانه و نقل قول‌های شخصیت‌های عرفانی و تاریخی که از حوزه‌ی کار ریخت‌شناسی خارج است، کنار گذاشته شده‌اند. در مجموع، حدود ۷۶ داستان از ۵۲ شب طوطی‌نامه به دقت مورد مطالعه قرار گرفته و براساس ۳۱ کارکرد پیشنهادی پراپ تجزیه و تحلیل شده‌اند. اگرچه این ۳۱ کارکرد، قصه را به کوچک‌ترین اجزای سازنده تقسیم می‌کنند اما همان‌طور که گفته شد، گستردگی و اطنابی

غیرضروری دارند. بنابراین، بعد از تقلیل کارکردها و حفظ توالی آنها، چندین الگوی روایی اصلی استخراج شده است.

علاوه بر این، تعداد اندکی از قصه‌ها، دارای دو نوع وضعیت آغازین و قاعدتا دو نوع وضعیت پایانی بودند، که الگوهای استخراج شده‌ی این قصه‌ها تحت عنوان **الگوهای ترکیبی** ارایه شده‌اند.

از آن‌جا که نمودار، واحد اندازه‌گیری هر قصه به حساب می‌آید و به گفته‌ی پراپ، همبستگی-های قصه‌ها را معلوم می‌سازد؛ در آخر، نمودارهایی ارایه شده‌اند که الگوهای روایی قصه‌ها را نشان می‌دهند. لازم به ذکر است که عناصر و کارکردهای قصه‌ها با علائمی نشان داده شده‌اند که برخی از آن‌ها همان علائم انتخابی پراپ، و برخی دیگر، انتخاب شده‌ی نگارنده‌اند.

این علائم به صورت فهرست‌وار عبارتند از:

a	وضعیت آغازین
β	غیبت
A	شرارت
a ¹	کمبود و نیاز
γ	نهی
δ	نقض نهی
az	آزمون
D	برخورد با یاریگر
F-D	دریافت عامل جادویی
-D	یاریگری به شریر
M	کار دشوار

N	انجام کار دشوار
η	فریبکاری
θ	همدستی یا فریب خوردن
Z	وضعیت پایانی
R	رهای شریر
U	مجازات شریر
Uneg	بخشیده شدن شریر
k	رفع نیاز مالی
W	ازدواج
E	پیروزی در آزمون
w°	پاداش (از هر نوعی)

چند نکته‌ی فرعی دیگر:

۱- پژوهشگران ادبیات داستانی، تفاوت چندانی بین معنای واژه‌های قصه، داستان و حکایت قائل نشده‌اند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان این واژه‌ها را مترادف هم به کار برد؛ اما در این پژوهش سعی شده است برای جلوگیری از آشفتگی الفاظ، تا حد امکان از یک لفظ، (قصه) استفاده شود.

۲- مترجمان فارسی‌زبان، واژه‌ی **Function** را به کنش، کارکرد و خویشکاری ترجمه کرده‌اند که از بین این‌ها، واژه‌ی کارکرد، مناسب‌تر به نظر رسید.

۳- در ارجاع قصه‌ها، از اعداد استفاده شده است؛ برای مثال (۲/۱۲)، به معنی قصه‌ی دوم از شب دوازدهم است.

اهداف پژوهش و ضرورت آن:

بررسی ساختار داستان‌های طوطی نامه به عنوان یکی از کتاب‌های کهن فارسی و تطبیق نظریه‌ی ریخت‌شناسی با متن کهن این کتاب و نیز آشنایی با شیوه‌ی روایت و قصه‌گویی در طوطی‌نامه.

پرسش‌های پژوهش:

- ۱- کدام یک از کارکردهای نظام پیشنهادی پراپ، در قصه‌های طوطی‌نامه وجود دارند؟
- ۲- چه الگوهای کارکردی جدیدی می‌توان از قصه‌های طوطی‌نامه استخراج کرد؟
- ۳- نوع بیان و شیوه‌ی روایت قصه‌های طوطی‌نامه، چه تأثیری در وضعیت حرکت‌های قصه می‌گذارد؟

فرضیات پژوهش:

- ۱- از آن‌جا که محور اصلی طوطی‌نامه بر خیانت و مکر زنان است، بنابراین، عنصر شرارت یکی از کارکردهای اصلی این قصه‌هاست. از دیگر کارکردهای موجود در این داستان‌ها می‌توان به نیاز و کمبود، دیدار با یاریگر، رفع نیاز و مجازات شریر اشاره کرد.
- ۲- با بررسی دقیق ساختار طوطی‌نامه، شاید بتوان به یک یا چند الگوی کلی و جدیدی دست یافت که قابل استفاده برای تمامی داستان‌های با موضوع **خیانت** باشد. برای مثال، الگوهایی که وضعیت آغازین آن‌ها شرارت از نوع خیانت و وضعیت پایانی آن‌ها مجازات و تنبیه شریر و یا رهایی او از طریق مکر و فریب باشد.
- ۳- با توجه به شیوه‌ی قصه‌گویی طوطی‌نامه (بیان داستان در داستان) که قصه‌ها حالت زنجیره-ای یا متناوب دارند، انتظار می‌رود که بیشتر قصه‌ها از بیش از یک حرکت تشکیل شده، و یا دارای حرکت‌های پیچیده‌ای باشند.

پیشینه‌ی پژوهش: